

Monika Tomkiewicz

(Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni
przeciwko Narodowi Polskiemu
w Gdańsku)

**Współpraca niemieckiej
i litewskiej policji
bezpieczeństwa na terenie
Komisariatu Rzeszy Ostland
w latach 1941–1944
(zarys problemu)**

W pierwszych miesiącach niemieckiej okupacji w Generalnym Komisariacie Litwy stanowiska administracyjne niższego rzędu były zajmowane przez Litwinów. Stworzony przez rząd Ambrazevičiуса litewski aparat bezpieczeństwa, ściśle podporządkowany szefowi Sicherheitspolizei und SD, przetrwał przez cały okres niemieckiej okupacji. W skład odtworzonego dnia 24 czerwca 1941 roku Ministerstwa Spraw Wewnętrznych wchodziły trzy departamenty: bezpieczeństwa, policji i więziennictwa¹. Do odtworzenia Departamentu Bezpieczeństwa² znacznie przyczynili się zwolnieni przez Niemców z więzienia byli pracownicy Urzędu Bezpieczeństwa Litwy. Po zlikwidowaniu Tymczasowego Rządu, Departament Bezpieczeństwa został przemianowany na Wydział Litewskiej Policji Bez-

¹ P. Stankeras, *Odtworzenie litewskiej policji bezpieczeństwa w latach okupacji niemieckiej (1941–1944)*, [in:] *Zagadnienia litewskiej historii wojskowości*, Kowno 1996, s. 145.

² J. Wołkonowski, *Litewska okupacja Wileńszczyzny (27 października 1939–15 czerwca 1940 roku) – Sauguma w walce z polskim państwem podziemnym*, „Mars”, 1995, nr 3, s. 51–57. W strukturach rządu Republiki Litewskiej Departament Bezpieczeństwa został powołany w okresie międzywojennym i podlegał Ministerstwu Spraw Wewnętrznych. Do zadań, jakie nałożono na ten departament, należało ujawnianie i zwalczanie podziemnych antypaństwowych organizacji prowadzących działalność przeciw państwu litewskiemu.

pieczeństwa (Sauguma)³, któremu była podporządkowana policja kryminalna (przemianowana następnie na Wydział Policji Kryminalnej). Litewska Sauguma była zależna od dowódcy niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa na Litwę. Najważniejszymi jednak zadaniami, jakie stawiano przed Saugumą, była walka z komunistami i polskim podziemiem na Litwie. Litewska policja bezpieczeństwa z uwagą śledziła działalność polskiego ruchu niepodległościowego na Wileńszczyźnie. Sądziła, że polskie organizacje niepodległościowe powstały w celu walki o odbudowę państwa polskiego i „zawłaszczenia” Wilna. W ogóle nie brała pod uwagę, że Polacy jednoczą się, aby walczyć przeciwko dwóm okupantom – niemieckiemu i sowieckiemu.

W litewskiej policji bezpieczeństwa pracowało około 400 osób, w tym 250 osób w urzędzie centralnym w Kownie⁴. Departamentem Bezpieczeństwa Wewnętrznego kierował początkowo Vytautas Reivyitis, a po reorganizacji i przemianowaniu departamentu na Wydział Litewskiej Policji Bezpieczeństwa i Kryminalnej – Stasys Čenkus⁵, którego zastępcą był naczelnik policji bezpieczeństwa Kazys Matulis i osobisty sekretarz Vytenis Stasiškis. Funkcję naczelnika policji kryminalnej sprawował Petras Pamataitis⁶.

Litewska policja bezpieczeństwa składała się z urzędu centralnego (zwanego departamentem) z siedzibą w Kownie oraz podległych mu sześciu urzędów okręgowych: w Kownie (naczelnikami byli Albinas Čiuoderis i Jurgis Malskis), Wilnie, Szawlach, Poniewieżu, Mariampolu i Wiłkomierzu. Urzędy okręgowe dzieliły się na rejony. Kowieńskiemu okręgowi Saugumy podlegały rejony: Kiejdany, Wilki, Janów, Rosienie i punkt w Gudziunach. Do zadań miejskich oddziałów rejonowych należało zbieranie informacji o mieszkańcach i przekazywanie ich do odpowiednich

³ Ibidem, s. 51.

⁴ P. Stankeras, op. cit., s. 143–144.

⁵ Stasys Čenkus w latach 1939–1940 pełnił funkcję naczelnika okręgu wileńskiego. Po rozpoczęciu okupacji Litwy przez Sowietów wycofał się do Niemiec i pracował w niemieckim wywiadzie wojskowym. Po wybuchu wojny z ZSRR wrócił na Litwę i został mianowany naczelnikiem litewskiej policji bezpieczeństwa. Obowiązki te pełnił do końca niemieckiej okupacji, codziennie sporządzał biuletyny informujące o sytuacji na Wileńszczyźnie, które przekazywał dyrektorowi Departamentu Bezpieczeństwa A. Povilajtisowi i pełnomocnikowi rządu litewskiego na Kraj Wileński A. Merkysowi. Biuletyny te o objętości około 1000 stron zachowały się do dzisiaj i znajdują się w Centralnym Litewskim Archiwum Państwowym w Wilnie; Lietuvos Ypatingasis Archyvas (dalej: LYA), sygn. F.K. 1, Op. 46, A. 1123, Informacje o S. Čenkusie, k. 54; J. Wołkonowski, op. cit., s. 52.

⁶ LYA, sprawa karna nr P-16005-L.1 T.1, k. 46, ppś J. Grušysa z dnia 19 II 1945.

komisariatów. Nie zajmowały się one śledztwami. Struktura organizacyjna litewskiej policji bezpieczeństwa często ulegała zmianom⁷. W obrębie jej okręgów były utworzone zarządy, które z kolei dzieliły się na siedem wydziałów (zwanymi komisariatami), tj.: wydział I – wartowniczy, wydział II – ogólny, wydział III – danych, wydział IV – walki z komunistami (w okręgu w Kownie kierował nim Antanas Janukaitis), wydział V – polski (w okręgu w Kownie kierował nim Volodkevičius), wydział VI – mniejszości narodowych, wydział VII – śledzenia zewnętrznego⁸.

Litewska policja bezpieczeństwa okręgu Wilno⁹ była podzielona na dziesięć rejonów (ejszyski, mejszagolski, trocki, nowowilejski, oszmiański, świrski, koszedarski, święciański, podbrodzki, jaszuański). Samo miasto Wilno zostało podzielone na siedem rejonów. Tak silna obsada okręgu wileńskiego i Wilna jest rzeczą zupełnie zrozumiałą ze względu na znajdujące się tam duże skupisko ludności polskiej. Mimo tak licznej kadry sytuacja okręgu wileńskiego była najbardziej złożona. Na tym terenie działały szczególnie silnie organizacje Polaków i komunistów, a od połowy 1943 roku wiele oddziałów partyzanckich i grup dywersantów. Walka litewskiej policji bezpieczeństwa z komunistami i podziemiem polskim była zgodna z zadaniami, jakie zostały jej przydzielone przez Niemców. Sprawami „żydowskimi” zajmowała się wyłącznie niemiecka policja bezpieczeństwa i niemiecka władza cywilna. Mając to na uwadze, należy zaznaczyć, że rola, jaką odegrała litewska bezpieka w procesie niszczenia Żydów, była jedynie pomocnicza i mało znacząca.

W lutym 1942 roku w okręgu wileńskim Saugumy było zatrudnionych 103 funkcjonariuszy bezpieczeństwa¹⁰. Funkcję naczelnika litewskiej Saugumy okręgu Wilno w latach 1941–1944 sprawował Aleksander Lileikis¹¹.

⁷ Ibidem, sprawa karna nr P-16005-L.1 T.1, k. 36a, 37, protokół przesłuchania oskarżonego zeznającego w charakterze świadka J. Grušysa z dnia 19 II 1945; Książka telefoniczna departamentu bezpieczeństwa, Kowno 1943, P. 1, 14.02.1945.

⁸ LYA, 19 542/3, Sprawa karna B. Šatasa, k. 111–113; Książka telefoniczna departamentu bezpieczeństwa; LYA, sprawa karna nr P-16005-L.1 T.1, ppś J. Grušysa, passim; Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej w Warszawie (dalej: AIPN W), sygn. 184/53 (L II/53/F), ppś J. Czepukaitisa.

⁹ Lietuvos Centrinis Valstybės Archyvas (dalej: LCVA), F.R. 681, Ap. 2, B. 40, s. 2.

¹⁰ Ibidem, F.R. 972, Ap. 1, B. 535, k. 45–49, Lista wypłat dla Okręgu Wileńskiego Policji Bezpieczeństwa za luty 1942 r.

¹¹ Aleksander Lileikis, ur. 10 VII 1907 r. w Poprudziach w okręgu szawelskim, był zawodowym oficerem Saugumy od 1929 r.; przed wojną służył jako zastępca szefa Saugumy

Litewska policja bezpieczeństwa w latach okupacji niemieckiej działała względnie samodzielnie, lecz niektóre zadania, głównie dotyczące obywateli niemieckich i obywateli polskich narodowości żydowskiej, były wyłącznie w kompetencji niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa. W dniu 9 września 1942 roku Sicherheitspolizei und SD uzgodniły z naczelnikiem litewskiej policji bezpieczeństwa S. Čenkusem, że litewski urząd bezpieczeństwa będzie rozpatrywał sprawy karne samodzielnie i do końca. W przypadku gdy nie będą one kierowane do sądów i będą rozstrzygane na miejscu, to postanowienie o zakończeniu śledztwa będzie przekazywane do zatwierdzenia dowódcy niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa. Sprawy szczególnie ważne pod względem politycznym wraz z całym materiałem dowodowym tylko w wyjątkowych sytuacjach były przekazywane dowódcy Sicherheitspolizei und SD. Dokumentacja była wówczas gromadzona w wydziale II F, który był odpowiedzialny za zbieranie informacji o dokonywanych przez litewskie służby bezpieczeństwa aresztowaniach i zwolnieniach. Z kolei za pośrednictwem tego wydziału litewska Sauguma musiała analogiczną informację przekazywać IV wydziałowi kontrwywiadu niemieckiej policji bezpieczeństwa i służby bezpieczeństwa. Natomiast Sicherheitspolizei und SD o aresztowaniach i zwolnieniach informowały odpowiednie wydziały litewskiej policji bezpieczeństwa i policji kryminalnej¹².

Niemcy nie planowali przyznania znacznych swobód funkcjonariuszom Saugumy i dlatego też prowadzili stałe reorganizacje i zmiany kadrowe.

w okręgu Mariampol i został przeniesiony do Wilna jako zastępca szefa Saugumy po tym, jak miasto zostało oddane Litwie przez władze radzieckie w 1939 r. W czerwcu 1940 r., gdy Sowieci przejęli kontrolę nad Litwą, uciekł do Niemiec i poprosił o obywatelstwo niemieckie, ale jego wniosek nie został rozpatrzony do wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej w czerwcu 1941 r., w sierpniu 1941 r. został mianowany naczelnikiem okręgu Wilno, w 1944 r. uciekł do Niemiec, po wojnie wyemigrował do USA, gdzie kilkakrotnie bezskutecznie ubiegał się w Amerykańskiej Komisji Osób Przesiedlonych o status osoby przesiedlonej, a następnie uciekiniera. W dniu 2 V 1995 r. Prokuratura Generalna Republiki Litewskiej wszczęła sprawę karną przeciwko A. Lileikisowi z art. 18 cz. 6 KK RL i art. 1 Ustawy RL „W sprawie odpowiedzialności za ludobójstwo ludności Litwy”. W dniu 3 VII 2000 r. sprawa karna została zawieszona ze względu na zły stan zdrowia A. Lileikisa, uniemożliwiający mu udział w rozprawie. Lileikis zmarł 27 IX 2000 r. na atak serca w wieku 93 lat w klinice Uniwersytetu Wileńskiego; LCVA, sygn. F. 337, Ap. 17, L. 2741, Spis Pracowników Policji Litewskiej, styczeń 1937 r.; Centrum Dokumentacyjne w Berlinie (dalej: BDC), Prośba o udzielenie niemieckiego obywatelstwa Aleksandrowi Lileikisowi; LYA, sygn. F.K. 1, Ap. 46, B. 1189, Sprawa A. Lileikisa, k. 72; *Nie odpowie za Holocaust*, „Gazeta Wyborcza”, 28 IX 2000.

¹² LCVA, F.R. 1399, Ap. 1, B. 71, k. 16, Notatka dowódcy Niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i SD z dnia 4 IX 1942 r.

Ostatecznie zaś zdecydowano się na likwidację litewskich służb bezpieczeństwa i przeniesienie litewskich urzędników do niemieckiej policji bezpieczeństwa¹³. Naczelnik Saugumy S. Čenkus w piśmie z dnia 27 sierpnia 1943 roku skierowanym do dowódcy Sicherheitspolizei und SD apelował o zachowanie Wydziału Litewskiej Policji Bezpieczeństwa, która jego zdaniem mocno przyczyniła się do utrzymania spokoju w kraju i walki z bolszewizmem. Pracę litewskiej Saugumy ułatwiało to, że instytucja ta od dawna cieszyła się na Litwie sporym wsparciem społecznym, ponieważ większa część społeczeństwa, będąca nastawiona antyradziecko, chętnie popierała antybolszewicką działalność policji. Stasy Čenkus udawał, że zniszczenie litewskiej policji bezpieczeństwa tylko zaszkodziłoby walce z bolszewizmem. Przytoczył następujące argumenty: „Połączenie [LPB z NPB i SD – przyp. M. T.] na większą część urzędników wpłynęłoby bardzo ujemnie pod względem moralnym. Nie będąc w żaden sposób wrogami wobec Niemców, wciąż chętniej i wydajniej będą pracowali w urzędzie bezpośrednio kierowanym przez naczelników litewskich, z którymi będą mogli się porozumieć bez tłumaczy i będą mogli się lepiej wzajemnie zrozumieć”¹⁴. Zabiegi Čenkusa przyniosły oczekiwany efekt i litewska Sauguma działała do końca niemieckiej okupacji.

Funkcjonariusze litewskiej policji bezpieczeństwa, jak już wspomniano, podlegali Sicherheitspolizei und SD. Wykonywali rozkazy, które miały służyć interesom Rzeszy Niemieckiej. Od czerwca 1942 roku litewska Sauguma została zobowiązana przez Niemców do śledzenia i dostarczania informacji na temat sekt religijnych chrześcijańskich i niechrześcijańskich¹⁵, działalności masonów¹⁶, małżeństw mieszanych żydowsko-chrześcijańskich¹⁷,

¹³ K. Stang, *Kollaboration und Massenmord. Die litauische Hilfspolizei, das Rollkommando Hamann und die Ermordung der litauischen Juden*, Frankfurt am Main 1996, s. 75; R. Miknys, *Stosunki litewsko-żydowskie w pierwszych tygodniach okupacji niemieckiej w publicznych dyskusjach historiografii litewskiej*, [in:] *Początek wojny niemiecko-sowieckiej i losy ludności cywilnej*, red. J. J. Milewski, A. Pyżewska, Warszawa 2003, s. 76.

¹⁴ LYA, F.K. 1, Ap. 8, B. 1, k. 5–8, Pismo S. Čenkusa do dowódcy niemieckiej Policji Bezpieczeństwa i SD na Litwie K. Jēgerisa z dnia 27 VIII 1943 r.

¹⁵ LCVA, F.R. 715, Ap. 1, B. 2, k. 270, Rozkaz Komendanta Policji Bezpieczeństwa i SD na Litwie na temat listy sekt religijnych z dnia 30 VI 1942 r., *passim*.

¹⁶ *Ibidem*, k. 345, Nakaz Komendanta Policji Bezpieczeństwa i SD na Litwę o prowadzeniu raportów na temat masonerii z dnia 27 IX 1942 r.

¹⁷ *Ibidem*, k. 369–370, Rozkaz kpt. SS Chmitza dot. rejestracji żydowskich małżeństw mieszanych z dnia 13.10.1942 r.

osób narodowości cygańskiej¹⁸. Można zatem uważać funkcjonariuszy litewskiej Saugumy za współpracowników nazistów. Znane są jednak sporadyczne przykłady kolportowania druków podziemnych i innych tajnych informacji przez pracowników litewskiego urzędu bezpieczeństwa. Między innymi zastępca naczelnika okręgu Wilno K. Gimžauskas był tajnym członkiem sztabu organizacji „Kiejstuta” okręgu wileńskiego i dostarczał potrzebnych wiadomości dowódcom frontu litewskiego. Natomiast naczelnik okręgu Wilno A. Lileikis przekazywał tajne informacje działającemu w Kownie podziemnemu radiu, które z kolei przekazywało je do Szwecji¹⁹.

W celu zapewnienia bezpieczeństwa wewnętrznego na Litwie w okresie 1941–1944 działały poza litewskimi i niemieckimi urzędnikami bezpieczeństwa zmotoryzowane oddziały niemieckiej policji, bataliony policji Łotyszów, Estończyków i Ukraińców²⁰.

Z chwilą zdobycia Wilna przez jednostki Armii Czerwonej w dniu 14 lipca 1944 roku większość funkcjonariuszy litewskiej policji bezpieczeństwa zdążyła już opuścić miasto i schronić się w Niemczech. Jednocześnie kształtująca się na tych terenach władza radziecka rozpoczęła sądenie ujętych zbrodniarzy faszystowskich.

Cooperation of German and Lithuanian security police in the Reichskommissariat Ostland 1941–1944 (an outline) (summary)

Lithuanian security police (Sauguma) was transformed from the Department of Security after the staff of the State Security Department was released by Germans from prisons. Lithuanian Sauguma was strictly subordinated to the head of SD Sicherheitspolizei und Litauen. The main task it was commended to was fighting the Communist and the Polish underground in Lithuania. From June 1942 Sauguma was obliged by the German security police to provide information on Christian religious sects, activity of Masons, mixed marriages between Jews, Christians and Gypsies. The questions of German and Jewish citizens were left in

¹⁸ LCVA, F.R. 723, Ap. 1, B. 1, k. 215, Rozkaz dot. Cyganów wydany przez płk. SS K. Jägera z dnia 18 XI 1941 r.: Cyganie zostali przez Niemców określani jako „element antyspołeczny” podejrzany o „szerzenie komunistycznej zarazy”, który należy traktować „tak samo jak Żydów”.

¹⁹ P. Žičkus, *Zapomnijcie o jakiegokolwiek niepodległości. Dążąc do wolności*, Chicago 1983, s. 17–35.

²⁰ LCVA, F.R. 1399, Ap. 1, B. 106, k. 60.

the competence of German security police. Lithuanian security police consisted of a central department in Kaunas, and six district offices in Vilnius, Kaunas, Šiauliai, Panevėžys, Mariampolė and Ukmergė. Regional Office in Vilnius consisted of 10 districts, the city itself consisted of 7 districts. Strong assignment of Vilnius and the Vilnius District was a result of large concentration of Poles living in the area. After the invasion of the Red Army to Vilnius most officers of Sauguma left the city and took refuge in Germany.

